

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра загальної та практичної психології

Кваліфікаційна робота
(магістра)

з теми: **«ВПЛИВ ТИПІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА
ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН»**

Виконав: студент 2 курсу
Pss1-M20z групи
спеціальності 053 Психологія
(заочна форма навчання)
Гусак Сергій Іванович

Керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
доктор психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Чайковська Оксана Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
загальної та практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПСИХОЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДИТИНИ.....	7
1.1. Психологічні особливості психоемоційного розвитку дитини дошкільного віку.....	7
1.2. Основні детермінанти, які впливають на психоемоційний розвиток дитини.....	25
1.3. Значення типів сімейного виховання для психоемоційного розвитку дитини.....	39
Висновки до розділу 1.....	63
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ТИПІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДИТИНИ.....	66
2.1. Процедура та методики дослідження.....	66
2.2. Аналіз впливу типів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини.....	77
2.2.1. Дослідження емоційної сфери дитини.....	78
2.2.2. Визначення типів сімейного виховання.....	81
2.2.3. Аналіз впливу типів сімейного виховання на психоемоційний стан дитини.....	84
Висновки до розділу 2.....	86
ВИСНОВКИ.....	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ.....	97

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я є найпершим оточенням дитини, а також тим постійним колом близьких людей, з якими людина перебуває найдовше протягом свого життя. Тому увесь досвід, який засвоюється дитиною у сім'ї з перших днів життя, є надзвичайно важливою основою її подальшого існування. Сім'я може здійснювати як конструктивний, так і деструктивний вплив на психіку дитини, в залежності від того, які впливи в сторону дитини здійснюють мати, батько, брати, сестри, дідусі, бабусі та інші родичі. Взаємини в батьківській сім'ї, ставлення до дитини з боку батьків можуть формувати ефективну потребова-мотиваційну систему дитини, позитивний погляд на світ і саму себе, і ті ж самі фактори, але з іншим психологічним змістом, можуть призводити до деструктивного розвитку потреб і мотивів, низької самоповаги, недовіри до оточуючих.

Батьківське ставлення – один із найважливіших аспектів міжособистісних стосунків у сім'ї. Те, як батьки ставляться до дитини, її успіхів та невдач, визначає серед всього іншого особливості її емоційної сфери. Якою зросте дитина: агресивною чи доброзичливою, тривожною чи спокійною, замкненою чи говіркою – значною мірою залежить від ставлення батьків до індивідуальних особливостей дитини, її поведінкових проявів. Для формування гармонійної особистості дитини і розвитку в неї адекватної самооцінки поряд з нею мають бути люблячі дорослі.

На процес формування особистості визначального впливу надають типи сімейного виховання – сукупність установок батьків і відповідної поведінки - способи, методи виховання, типова для батьків система принципів, норм, індивідуальних особливостей впливу на дітей.

Упродовж розвитку людства взаємини батьків і дітей змінювалися. Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що вчені виокремлюють декілька історичних етапів, впродовж яких докорінно змінювався тип батьківського ставлення до дітей. Зокрема, інфантицидний, залишаючий, амбівалентний, нав'язливий, соціалізуючий, допомагаючий типи батьківського ставлення.

Проте, сучасні науковці вивчають типи батьківського ставлення, сім'ї з різним виховним потенціалом, вплив типів сімейного виховання на формування зростаючої особистості, на психоемоційний стан дитини, а також надають рекомендації батькам щодо виховання дитини. Цікаві доробки знаходимо у відомих працях А. Варги, Р.М. Грановської, В.М. Дружиніна, О.І. Захарова, І.С. Кона, В.С. Мухіної, І.М. Нікольської, М.В. Савчина тощо.

Однак багато аспектів даної проблеми потребують свого подальшого вивчення. Тому дослідження вибраної теми є актуальним і своєчасним.

Об'єктом дослідження є психоемоційний стан дитини.

Предмет дослідження склали типи сімейного виховання дітей.

Мета дослідження: провести теоретичний та емпіричний аналіз вивчення впливу типів сімейного виховання у психоемоційному розвитку дитини, та розробити методичні рекомендації для психологів та вихователів дитячих садків.

Завдання магістерського дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми психоемоційного розвитку дитини дошкільного віку.
2. Розробити та реалізувати програму емпіричного вивчення впливу типів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини дошкільного віку.
3. Обґрунтувати отримані результати та скласти методичні рекомендації для психологів та вихователів дитячих садків.

Теоретико-методологічною основою магістерського дослідження стали фундаментальні положення психологічної науки про розвиток та формування особистості (Л. Виготський, С. Коробко, В. Мухіна, Х. Джайнотт, В. Москаленко та ін.); дослідження щодо емоційних порушень та типів неправильного виховання (О.І. Захаров, В. Гарбузов, Д. Ісаєв, Е. Ейдемільер та ін.); дослідження стилів батьківського функціонування (Д. Баумрінд, М. Бикова, О. Бодальов, В. Дружинін, Є. Смірнова, В. Столін та ін.).

Методи дослідження. В процесі дослідження використовувалися такі **методи**: аналіз та узагальнення психолого-педагогічної та медичної літератури,

в якій висвітлено важливі аспекти досліджуваної проблеми; діагностичні методи дослідження (тест тривожності Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен; анкета по виявленню тривожної дитини; опитувальник PARI «Вимірювання батьківських установок та реакцій»; тест-опитувальник батьківського ставлення А.Я.Варга, В.В.Століна); методи кількісної та якісної обробки даних; порівняльний аналіз та метод спостереження.

База дослідження. Експериментальне дослідження проводилося на базі старшої групи закладу дошкільної освіти №3 «Веселка» у м. Чортків Тернопільської області. У дослідженні взяли участь 33 дитини 5-6 річного віку та їх батьки.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає в отриманні узагальнених даних щодо психологічних особливостей психоемоційного розвитку дитини дошкільного віку, основних детермінант, що впливають на психоемоційний стан дитини, значення типів сімейного виховання для психоемоційного розвитку дитини. Також отримані дані можуть слугувати елементом навчально-методичного посібника з аналогічною тематикою.

Практичне значення магістерського дослідження полягає в отриманні практичних результатів стосовно впливу типів сімейного виховання на психоемоційний розвиток дитини і можуть бути застосованими у наукових розробках.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувалась використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження, кількісним та якісним аналізом отриманих даних.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких регіональних та міжнародних конференціях: на звітній науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2021-2022 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, 05-06 жовтня 2021 р.), на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (Кам'янець-Подільський, 17 листопада 2021 р.), на VII

Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 15 лютого 2022 р.), на XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2022 р.) та знайшли своє відображення у публікації автора.

Публікації. Гусак С.І. Основні детермінанти психоемоційного розвитку дитини дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, 23 квітня 2022 р.* / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 220–223.

Структура кваліфікаційної роботи. Випускова робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи складає 111 сторінок, основний зміст роботи викладено на 91 сторінці. Кількість використаних літературних джерел складає 66 найменувань.

ВИСНОВКИ

Теоретико-методологічний аналіз проблеми психоемоційного розвитку дитини уможливив оцінити психологічні особливості психоемоційного розвитку дитини дошкільного віку, основні детермінанти психоемоційного розвитку дошкільника, значення типів сімейного виховання для психоемоційного розвитку дитини. Емоційність – основна психофізіологічна особливість дитячого віку. Розвиток динамічної сторони емоцій і почуттів дошкільника зумовлений формуванням уміння контролювати і регулювати свої емоційні прояви. Змістовний аспект емоцій та почуттів пов'язаний із причинами і об'єктами переживання. Породжуються емоції предметним світом і міжособистісними стосунками.

В період дошкільного віку – віку афективності – емоції мають бурхливий, але нестійкий характер, що виявляється в швидкому переході від одного емоційного стану до іншого.

У дошкільника з'являється здатність відрізнити істинні і зовнішні прояви емоцій, проявляється здатність до емпатії, формуються вищі почуття. Діти вчаться регуляції емоцій, управляти своєю поведінкою – саморегуляції. Почуття самолюбства, гордощів, власної гідності, сорому, які формуються у дитини, стають мотиваційними компонентами всіх моральних якостей її особистості. Важлива роль у розвитку особистості дошкільника належить естетичним відчуттям – прекрасного, гармонії, ритму, комічного. Найяскравішими інтелектуальними почуттями дошкільників є почуття здивування і допитливості. Відносини дитини із суспільством опосередковуються завдяки соціальним емоціям – формуванням у неї соціальних еталонів, прийнятих в даному суспільстві. Емоційні переживання, безпосередньо пов'язані з діяльністю дитини, складають практичні відчуття. Успіх у діяльності викликає у них яскраві переживання, пов'язані з діяльністю неприємні переживання породжують невпевненість у своїх силах.

Емоційне неблагополуччя дитини, проявляючись у сфері її стосунків з іншими людьми й у світі власних переживань, зумовлює такі порушення, як гострі емоційні реакції (агресивність, страхи), напружені емоційні стани

(сором'язливість, тривожність), порушення динаміки емоційних станів (афектна вибуховість і лабільність).

На психоемоційний розвиток дитини впливають такі детермінанти: фактор спадковості, фактор середовища, фактор активності. Вченими встановлена залежність від генотипу таких характеристик як екстраверсія/інтроверсія, емпатійність, темперамент. Ці характеристики опосередковують із навколишнім середовищем: сім'єю, де дитина народилася, стосунками в цій сім'ї, взаєминами різних поколінь у сім'ї, ставленням до дитини, наявністю братів чи сестер, особистісних якостей батьків, стосунків із однолітками та в колективі, засобів масової інформації. Несприятливий вплив цих факторів може вести до виникнення стану тривожності у дитини.

Стиль батьківсько-дитячих стосунків виступає важливим компонентом результативності виховної діяльності батьків. Взаємодія батьківських контролю і теплоти визначає чотири стилі батьківської поведінки: авторитетний, авторитарний, ліберальний, індиферентний; кожний по-різному впливає на дітей і не можна чітко стверджувати, що певний стиль більш успішний, ніж інші. Хоча авторитетне батьківське функціонування, тобто теплота у поєднанні з помірним і раціональним батьківським контролем, найбільш послідовно пов'язане з позитивними результатами розвитку. Дослідники описують типи неправильного виховання, які приводять до неврозів у дітей: емоційне відторгнення, гіперсоціалізуюче виховання, егоцентричне виховання, бездоглядність, жорстоке звернення до дитини, надмірна вимогливість. Внаслідок непослідовного типу ставлення батьків до дитини виникають різні форми порушень поведінки дитини (рухова розгальмованість, страхи, заїкання та ін.). Вчені розглядають вплив материнської любові на розумовий, фізичний, емоційний і соціокультурний розвиток дитини, визначають типологію відносин «мати-дитина», виділяють несприятливі моменти в особистості матері і у взаємодії з дитиною. Психологічні проблеми батьків також справляють вплив на типи батьківського ставлення. Помилково вибраний батьками стиль взаємодії з дитиною, порушення комунікації в сім'ї можуть стати перешкодою в реалізації її базових потреб у безпеці, ухваленні, автономії, і тим самим

стимулювати формування способу захисту (відмова, опозиція, витіснення та ін.).

В експериментальному вивченні впливу типів сімейного виховання на психоемоційний стан дошкільника методика – тест тривожності (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен) дала результати: 12% дітей мають низький рівень тривожності, 42% – середній, 46% – високий рівень тривожності, анкета по виявленню тривожної дитини для вихователів дитячого садка показала рівні тривожності: високий – у 27% дітей, середній – у 52% дітей, низький – у 21% дітей. Неспівпадання рівня тривожності по двом методикам можна пояснити ситуативною тривожністю на момент обстеження.

Для визначення типів сімейного виховання, які впливають на емоційний розвиток дитини, використовувалась методика «Вимірювання батьківських установок та реакцій» (опитувальник PARI), в результаті якої було отримано такі дані: гіперопікаючими батьками виявились 57% батьків, у т.ч. 18% – у поєднанні із відсутністю демократичності або авторитарністю у вихованні, демократичними – 24%; 9% батьків проявили дещо суперечливі тенденції у вихованні – відсутність батьківської опіки поряд із демократичністю у вихованні, що пов'язано з подружніми конфліктами; 9% батьків показали також різнополярні результати – диктат у вихованні, поєднаний з гіперопікою та одночасно – демократичність у відносинах (батьки розлучені).

Тест-опитувальник батьківського ставлення (А.Я. Варга, В.В. Столін) показав наступні типи ставлення батьків до дітей: 33% батьків сприймають дитину такою, якою вона є – прийняття, 28% – не поважають і не довіряють своїм дітям – відкидання; 40% батьків стараються допомогти своїм дітям, бути з ними на рівних – кооперація, 60% проявляють недовіру, не заохочують самостійність дитини; 55% батьків показали бажання захистити дитину від труднощів, підвищену тривожність за дитину, 6% батьків надають своїм дітям самостійність – симбіоз; 45% батьків вимагають від дитини безумовної слухняності, проявляючи авторитарні тенденції, 33% батьків проявляють демократичність у відносинах; 43% батьків інфантилізують дитину, сприймають її неуспішною, а тому – контролюють її дії.

Аналіз впливу типів сімейного виховання на психоемоційний стан дитини показав високий рівень тривожності у дітей при авторитарному стилі виховання (24%) та при гіперопіці (22%), і низький рівень тривожності при демократичному підході у вихованні дитини (9%).

Отже, демократичний стиль виховання позитивно впливає на психоемоційний стан дитини. Тому батькам рекомендується прагнути саме такого стилю виховання. Для цього вчені радять: культивувати в сім'ї атмосферу теплоти, любові, турботи, взаємної підтримки і довіри; зосереджувати зусилля на підтримці бажаної поведінки, а не викорененні небажаної; висувати дітям розумні вимоги та настоювати на їх виконанні; уникати невиправданого застосування сили та погроз для контролю за поведінкою дитини; допомагати дитині навчитися володіти собою та розвивати відчуття контролю над обставинами; використовувати пояснення та переконування для того, щоб допомогти дітям зрозуміти правила поведінки в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева Т.В. Семейная психология: Учебное пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 244с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 424с.
3. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности Москва : Медицина, 1966. 349с.
4. Бендлер Р., Гриндер Дж., Сатир В. Семейная терапия Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2000. 160с.
5. Бодалёв А.А. Восприятие человека человеком. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1965. 123с.
6. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности. Киев : КГПИИЯ, 1991. 167с.
7. Братусь І., Гулевська-Черниш А., Лях Т. Формування навичок усвідомленого батьківства та ранній розвиток дитини. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. №5. С. 36–48с.
8. Буянов М.И. Ребенок из неблагополучной семьи: Записки детского психиатра. Москва : Просвещение, 1988. 207с.
9. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия: Курс лекций. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 300с.
10. Варга А.Я. Структуры и типы родительского отношения. Москва : Педагогика, 1986. 196с.
11. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва : Смысл, Изд-во ЭКСМО, 2004. 113с.
12. Волкова Е.М. Трудные дети и трудные родители. *Психология*. 2001. № 8-9. С. 16–18.
13. Гарбузов В.И., Захарова А.И., Исаев Д.Н. Неврозы у детей и их лечение. Ленинград : Медицина, 1977. 200с.
14. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком. Как? Москва : ЧеРО, ООО «Творческий Центр Сфера», 2000. 240с.

15. Головей Л.А., Рыбалко Е.Ф. Практикум по возрастной психологии. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 340с.
16. Гордон Т. Повышение родительской эффективности. *Популярная педагогика*. Екатеринбург : АРДЛТД, 1997. 150с.
17. Горянина В.А. Психологические предпосылки непродуктивности стиля межличностного взаимодействия. *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. №6. С.73–83.
18. Гретченко М.Б. Предметна спрямованість батьківського виховного впливу. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. І.Франка*. Дрогобич : Вимір, 2001. Випуск 7. С.45–55.
19. Гретченко М.Б. Психологічні основи актуалізації потенціалу батьківського виховного впливу. *Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки ДДПУ ім. І.Франка*. Дрогобич : Вимір, 2002. Випуск 9. С. 109–119.
20. Джайнотт Х. Родители и дети. Москва : Знание, 1986. 129с.
21. Дмитерко-Карабин Х.М., Королик Н.В. Психологічна допомога тривожній дитині. Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ, 2007. 120с.
22. Дружинин В.Н. Психология семьи. Москва : Изд-во КСП, 1996. 240с.
23. Изард К.Г. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 600с.
24. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 560с.
25. Исаев Д.Н. Эмоциональный стресс. Психосоматические и соматопсихические расстройства у детей. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 248с.
26. Заброцький М.М. Педагогічна психологія: Курс лекцій. Київ : МАУП, 2000. 100с.
27. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия. Санкт-Петербург : СОЮЗ, 1998. 256с.
28. Зимбардо Ф., Ляйппе М. Социальное влияние. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 448с.
29. Кайл Р. Детская психология: Тайны психики ребёнка. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. 416с.

30. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 600 с.
31. Кон И. Ребёнок и общество. Москва : Педагогика, 1988. 160с.
32. Ковбас Б., Костів В. Родинна педагогіка. Основи родинного виховання. Івано-Франківськ : ВДВ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2006. 112с.
33. Коломинский Л., Панько Е. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста. Москва : Просвещение, 1988. 240с.
34. Коробко С. Работа психолога з молодшими школярами. Київ : Літера, 2006. 168с.
35. Курганов С.Ю. Ребёнок и взрослый в учебном диалоге. Москва : Просвещение, 1989. 127с.
36. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Москва : Медицина, 1983. 244с.
37. Марковская И.М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми. Санкт-Петербург : Изд-во «Речь», 2000. 150с.
38. Минияров В.М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный аспект). Москва : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЕК», 2000. 256с.
39. Москаленко В.В. Проблема виховання в контексті соціалізації. *Соціальна психологія*. 2005. №2 (10). С. 3–17.
40. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Москва : Издательский центр «Академия», 1998. 456с.
41. Никольская И.М., Грановская Р.М. Психологическая защита у детей. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 214с.
42. Обухова Л.Ф. Детская психология : Учебник. Москва : Российское педагогическое агентство, 1996. 374с.
43. Общение и диалог в практике обучения, воспитания и психологической консультации / Под ред. А.А. Бодаёва. Москва : АПН СССР, 1987. 164 с.
44. Общение и оптимизация совместной деятельности / Под ред. Г.М. Андреевой, Я. Яноушека. Москва : МГУ, 1987. 302с.

45. Основи батьківської компетентності: Методичний посібник. Упор: Т.Г.Веретенко, І.Д.Зверєва, Н.Ю.Шевченко. Київ : Наук.світ, 2006. 137с.
46. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 320 с.
47. Основи практичної психології / За ред. В. Панка, Т. Титаренко, Н. Чепелевої та ін. Київ : Либідь, 1999. 536с.
48. Повалій Л. Батьки і діти: як досягти взаєморозуміння. *Шкільний світ*. 2003. №3. С. 3–4.
49. Пономаренко Л.П. Роль тренінга батьківської ефективності в формуванні демократическої ментальності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. № 11-12. С.66–67, 13–16.
50. Популярная психология для родителей / Под ред. А.А.Бодалёва. Москва : Педагогика, 1989. 380с.
51. Практикум по возрастной и педагогической психологии : Учеб. пособие / Под ред. А.И. Щербакова. Москва : Просвещение, 1987. 255 с.
52. Психология человека от рождения до смерти. Санкт-Петербург : Прайм ЕВРОЗНАК, 2002. 656 с.
53. Радіонова А.В. Сім'я – першооснова виховної системи розвитку особистості *Збірник наукових праць*. Полтава, 2005. Випуск 5 (44). С. 342–344.
54. Развитие личности ребёнка / Под. ред. А.А. Фонарёва. Москва : Прогресс, 1987. 326 с.
55. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : Навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2005. 360 с.
56. Семаго Н., Семаго М. Теория и практика оценки психического развития ребенка. Дошкольный и младший школьный возраст. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 355с.
57. Смирнова Е.О., Быкова М.В. Структура и динамика родительских отношений. *Вопросы психологии*. 2001. №6. С. 3–14.
58. Семья в психологической консультации / Под ред. А.А. Бодалёва, В.В.Столина. Москва : Педагогика, 1989. 326с.

59. Снайдер М., Снайдер Р., Снайдер Р.-мл. Ребёнок как личность : становление культуры справедливости и воспитания совести. Москва : Смысл, Санкт-Петербург : Гармония, 1994. 308с.
60. Субботский Е.В. Стиль общения как способ формирования личности ребёнка. Психолого-педагогические проблемы общения. Москва : НИИ ОП АПН СССР, 1979. С. 76–95.
61. Тадыка Т.Н. Вашим детям нужна не только любовь. Обучающий тренинг для родителей. Одесса, 1997. 102с.
62. Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. Москва : Педагогика, 1981. 379с.
63. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. 120с.
64. Шэффер Д. Дети и подростки. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 976с.
65. Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. Санкт-Петербург : Фолиум, 1996. 365с.
66. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 422с.